Conf. univ. dr.
Ioan St. Lazăr

Reflexe antimiene în opera eminesciană? (I)

Studiul operei și personalității Sfântului Antim Ivireanul incumbă, între alte deziderate, și preluarea creatoare a moștenirii sale cultural-spirituale, prin aducerea sa mai aproape de noi și apropierea noastră empatică de modelul său de cărturar și om al Bisericii. În acest sens, ne apare interesant să vedem cum Antim Ivireanul (cel sfințit în evlavia populară timp de aproape 300 de ani până la canonizare) a fost receptat (creativ) la etajele ulterioare ale culturii românești, de pildă, la „etajul" romantic al lui Eminescu sau cel contemporan, al lui Bartolomeu Valeriu Anania.

Un traseu de acest fel, dar pe dimensiunea recuperării operei sale tipărite sau rămase în manuscris, ca și pe dimensiunea exegezelor dedicate, a evocat, mai recent, Gabriel Strempel în studiul său final referitor la viața marelui tipograf și ierarh român (de origine ivireană)[1].

Un paralelism („riscant", dar necesar) cu Jacques-Benigné Bossuet

„Antim Ivireanul –scria istoricul și criticul literar Al. Piru – este primul cleric român care, fără a ieși din marginile funcției sale, a izbutit, totuși, întocmai ca Bossuet, Bourdalou și Massillon, să pătrundă, prin elocvența sacră, mai adânc în sfera literară propriu-zisă"[2].

Asocierea lui Antim Ivireanul, din timpul lui „saturat de oratorie"[3] (în Apus, ca și în Răsărit, dar îndeaproape în domnia brâncoveană) cu acești mari oratori francezi, ca și cu alți reformatori din acel răstimp ai predicii (Francisc Skufos, Ioannikie Galeatovski, Paolo Segneri, Hrisant Notara, Ilie Miniat) nu este deloc întâmplătoare, fiind chiar un loc comun al exe-

1 v. Gabriel Strempel, *Antim Ivireanul*, București, Editura Academiei Române, 1997, pp. 7-25.

2 Al. Piru, *Literatura română veche*, ediția a II-a, București, Editura pentru Literatură, 1962, p. 273; Idem, *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, București, Editura Științifică Enciclopedică, 1977, p. 216.

3 v. Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul, București*, S.C. Editura Minerva S.A., 1999, pp. 84-87.

gezelor, în sectorul delicat al surselor[4]. În *Didahiile* antimiene se regăsește, dacă nu corespondența, asemănarea ori identitatea tratării subiectelor, cu siguranță, același spirit viu, înnoitor, aplicat noilor realități și noului public, tentat de secularizare, pe care Biserica, în „pierdere de teren", trebuia să-l persuadeze pentru însușirea și practicarea normelor de viață creștină tradiționale[5].

Noi înșine, abordând parțial comparația cu oratorii catolici francezi, am stăruit asupra unui posibil paralelism cu Bossuet, concretizat, în esență, în fervoarea cu care amândoi se înalță în «cerul» ideii creștine și coboară apoi în lumea contemporanilor ca să vestejească relele din viața lor individuală și socială[6]. Mai mari decât asemănările, deosebirile dintre ei „țin de experiența culturală și artistică a mediului în care cei doi prelați evoluează, dar și de structurile lor individuale, a lui Antim – barocă, a lui Bossuet – clasică"[7]. În pofida deosebirilor, însă, cei doi oratori creștini se întâlnesc în *același patos mistic, care-l face pe Antim ca, în tâlcuirile, învățăturile și rugăciunile lui* din predici *să atingă pe alocuri ipostaza psalmilor sau a imnurilor sacre, iar pe Bossuet să se prezinte chiar ca o voce a vechilor profeți și a Sfinților Părinți, «predicatori invizibili», care vorbesc prin gura lui*[8]. Îi unește totodată „același stil asianic al retoricii lor"[9] – stil organic pentru Antim, ca om al Răsăritului, trăind în tradiție neîntreruptă cu Sfinții Părinți și stil „dobândit", am putea spune, de către Bossuet, după ce a renunțat la uscăciunea discursului «aticist»", situat la înălțimea netulburată a rațiunii mereu egală cu sine însăși și a apelat la tradiția patristică a omiliei, datorită căreia și-a «încălzit»" cuvântul, l-a apropiat de realitatea vieții, a câștigat în patos, în originalitatea viziunii și în valoarea artistică[10]. Imaginându-ne un numitor comun al discursului lor asianic, recunoaștem cum trăirea dogmei se transformă în stare lirică, desfășurată în volute ample, perfect articulate sintactic, în ritm liber, alternând andante cu allegro, suavități angelice cu fulgere și tunete și creând, prin repetiții și simetrii, prin tonalități variate, pline de energie afectivă, o impresie copleșitoare asupra publicului[11].

---

4 v. Gabriel Strempel, *Introducere*, la vol. Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempel, București, Editura Minerva, 1972, p. XLIII; Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, 2, Partea a II-a: *Genurile literare*, Editura Universității din București, 1998, pp. 364-380.

5 v. Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura „Antet", 1996, pp. 27-28, 30-31, 127-129.

6 Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul – «vistierie de daruri»*, poem critic în patru părți, Râmnicu-Vâlcea. Editura „Almarom", 2000, pp. 116-117.

7 *Ibidem*, p. 117.

8 *Ibidem*, p. 118.

9 *Ibidem*.

10 *Ibidem*, p. 119.

11 *Ibidem*, p. 118.

Statornic în preocupări dogmatice, dar atent și la devenirea istorică, la transformările din societate ca și din cugetul și sensibilitatea umană, tentate de antropocentrism și secularizare, Bossuet, motivat să răspundă problemelor zilei, cu păstrarea ștachetei înalte a credinței în Dumnezeu și a Bisericii, în mediul normativ al artei poetice clasice (Boileau) și în conjuncție cu ceilalți maeștri ai retoricii omiletice, a îmbinat subtila cazuistică bizantină cu pledoaria desfășurată clar și distinct în forma limpede a discursului cartezian[12]; cu alte cuvinte, la Bossuet, fluxul liric dens și larg este temperat prin structurarea rațională impecabilă a frazei, care, îngemănând fericit limbajul profan (al realității) cu cel sacral (al idealității), etalează, prin idee și expresie, pe cel mai mare scriitor al Franței – cum este considerat în majoritatea istoriilor literare. Obstacolat, datorită accentelor sale critice, să-și impună poziția spirituală, nevoit să se retragă din Capitală, marele orator va intra, după moarte, într-o nedreaptă uitare, din care a fost scos abia în epoca romantică, cu care i se vor recunoaște afinități: *Bossuet* – scria Gustave Larnson – are temperamentul liricilor din secolul al XIX-lea, care înfășoară în viziunile lor individuale cele mai universale locuri comune[13].

La alte proporții, destinul lui Antim Ivireanul („georgian de neam") este analog. Cărturar sud-est european de anvergură, ajuns doar prin merite proprii în cea mai înaltă treaptă eclezială din Țara Românească, trăiește, de timpuriu și până la sfârșitul vieții, în Imperiul Otoman, având impactul direct cu o istorie frustrantă, față de care își asumă înfruntarea Turcocrației prin mijloacele credinței și ale culturii creștine, tipărirea de cărți de cult pentru români, greci, arabi și georgieni fiind semnificativă. De aceea, este cu atât mai înciudat de inerția și decăderea în moravuri a păstoriților săi, care, dezabuzați de o istorie nefastă, preferau o strategie a adaptării, compromisului și prudenței, pe care o avea și binefăcătorul său, domnitorul Constantin Brâncoveanu; aceasta îi crea Ivireanului o nouă tensiune interioară, pe care o rezolva cu iubirea creștină, ca un bun păstor de suflete, pe cât certându-i, pe atât antrenându-i finalmente în rugăciunea de obște, întăritoare.

Cu un orizont teologic și cultural complex, dar interesat și de dimensiunea practică a Bisericii luptătoare, mitropolitul Antim, concurat de factura generalizantă și obedientă a discursului omiletic al profesorilor de la Academia Domnească, a resimțit, ca adevărat ierarh, răspunderea în fața instanței divine pentru starea moral-spirituală decăzută a păstoriților săi și, de la înălțimea unei trăiri spirituale și a unei rectitudini morale mirabile

12 v. vol. *Scriitori francezi*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 51.

13 Gustave Lanson – apud Cristina Bădiliță, *Sacru și melancolic (Jurnal de generație)*, Timișoara, Editura Amarcord, 1997, p. 161.

în epocă, a adoptat, pentru predica sa, un rost incisiv, punând în fața contemporanilor, în antiteză, pildele și învățăturile scripturistice privind viața creștină cu oglinda păcatelor curente, pe care dorea să le îndrepte cu puterea cuvântului. Acestui rost și acestei puteri a cuvântului li se va dedica obstinat, punând în lucrare nu doar structura canonică a omiliei, cât mai ales un dinamism creator de formule expresive[14], pe care, fără o precedență artistică la noi, dorea să le experimenteze[15], trăind cu *euforia noviciatului*[16].

Spontaneitatea exordiilor, trecerea firească de la planul material la cel alegoric, reintrările familiare în chestiune, indignările, întristările, mustrările, interogațiile retorice, curmate la timp înainte de a deveni bombastice, pasiunea ce echilibrează toată exacta mașinărie a cazaniei destăinuie un orator excelent și un stilist desăvârșit – opina G. Călinescu, pentru care: *Didahiile rămân și azi vii*[17]; prezentarea călinesciană, cea de la care au pornit interpreții contemporani, chiar dacă amendabilă parțial, pune în evidență, o trăsătură inalienabilă textului antimian, anume pasiunea ordonatoare, cu alt cuvânt, lirismul, inerent stilului „asianic" adoptat (după modelul „princeps" al Sfântului Ioan Gură de Aur). Textul antimian, fie în introducerile pentru captatio, fie în evocarea și interpretarea unor pericope evanghelice ori pilde și învățături scripturistice, fie în referințele amare la viața de suferințe sub „robia vavilonească" a Porții Otomane sau la viața plină de păcate neîndreptate ale păstoriților săi, fie în rugăciunea finală la care îi invită de obște, este străbătut de un tumult liric impresionant, variat ca tonalitate, amintind când de ieremiade, când de psalmii Vechiului Testament, lirism întrerupt, pe alocuri și „stângaci", doar de aplicația didactică funciară[18] „cuvântului de învățătură", cum își definește predica. Acest lirism satisface în cel mai înalt grad observația lui Nicolae Iorga, potrivit căruia, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, la noi, scrisul prin Ureche și Varlaam, mai puțin, prin Dosoftei și Miron Costin, mai mult, iese din smerenia auctorială și anonimatul medieval, dobândind tot mai pregnant o amprentă individuală (și implicit, estetică – n.n.), semn al intrării într-un nou ev[19].

Predominanța lirică a textului antimian (în care narațiunea, descrierea, ca și portretul sunt mai rare) a fost explicată, într-o primă instanță,

14 Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul – orator creștin*, Râmnicu-Vâlcea, Editura Conphys, 2005, pp. 151-156 [*O structură in principio (canon)*] și 156-165 [*Retorică și expresivitate (non canon)*].

15 Dan Horia Mazilu, *Un „Dracula" pe care occidentul l-a ratat* (...), București, Editura Floarea darurilor, 2001, pp. 229-234 (*Antim Ivireanul – scriitorul dispus să experimenteze*).

16 v. Eugen Negrici, *Figura spiritului creator, eseuri*, București, Editura „Cartea Românească", 1978, pp. 25-48.

17 G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, ediție și prefață de Al. Piru, București, Editura Minerva, 1982, p. 12.

18 v. Eugen Negrici, *Antim Ivireanul*, ediția a II-a, București, Editura Du Style, 1997.

19 Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, O introducere sintetică* (după note stenografice ale unui curs), postfață de Mihai Ungheanu, București, Editura Minerva, 1977, pp. 122-125 (*Literatura individualistă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*).

de către Eugen Negrici[20], inegalabilul exeget al stilului său, ca fiind datorată crizei baroce de conștiință de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea (v. și Paul Hazard), precum și sensibilității (baroce) tensionate și temperamentului debordant al mitropolitului – opinie pe care, ulterior, adâncindu-se din nou în analiza mecanismului de producere a scriiturii, s-a arătat dispus să o atenueze[21] – aceasta, în favoarea „creativității euforice" a „noviciatului artistic", în care constată și „semnele neîndoielnice ale gratuității"[22]. Opțiune nouă, care, la rândul ei, este amendată parțial de către un Nicolae Manolescu refuzând să accepte „semnele... gratuității" și cantonându-l pe Antim Ivireanul în miezul evului mediu, într-o demonstrație ce ni se pare contradictorie. Dacă „între zidurile baroce ale arhitecturii brâncovenești se puteau vedea icoane, se putea auzi o muzică și se puteau asculta predici care aparțineau altor epoci, mai vechi, înaintând mai lent în timp, conform propriilor lor istorii, tot astfel – conchide Nicolae Manolescu – Sufletul vorbitorului (Antim) a rămas medieval și religios"[23]. De aici, o ingenioasă demonstrație privind faptul că: „Stilistica Didahiilor își află cu ușurință motivele și metaforele în literatura medievală. *Didahiile* ar fi putut furniza cercetării lui (E.R.) Curtius despre «Literatura europeană și Evul Mediu latin» exemple potrivite pentru aproape fiecare din clasele propuse de acesta pentru epocile mai vechi"[24]. Adăugând trăsăturile spiritului medieval în artă, enunțate de către Georges Duby, potrivit căruia ele au ca „destinație unică, aceea de a consacra divinității bogățiile lumii materiale și de a-i permite omului ca, prin aceste ofrande, să domolească mânia Atotputernicului și să dobândească mila sa"[25], istoricul literar român, furat de premisa demonstrației, preluând mecanic o afirmație mai potrivită mediului apusean catolic, restrânge aria tematică mult mai complexă a criticii morale, sociale și politice din *Didahiile* antimiene și își slăbește obiectivitatea. Prin conținutul lor aplicativ la realitatea istorică a epocii, *Didahiile* se vădesc, dincolo de spiritul și obiectivul lor religios de totdeauna și pe totdeauna, nu doar medieval, o operă ce aparține sfârșitului de ev mediu și începutului de ev premodern la noi, corespunzând la ceea ce au constatat istoricii și istoricii de artă,[26] raportându-se la ansamblul societății noastre în dinamica ei mai „lentă", cu inerente sincope datorate contextului geoistoric. Toate acestea, însă, nu-l fac pe Nicolae Manolescu să-și remodeleze „calapodul" demonstrației sale estetice, de altfel, ingenioasă și frumoasă, în stilul propriu. Așa cum este, în felul ei, și interpretarea, de altă factură stilistică, a lui Eugen Negrici, cel satisfăcut de ingenuitățile euforice ale noviciatului artistic al lui Antim, în contextul lipsei de precedență artistică la noi[27], Eugen Negrici, care, în

20 v. Eugen Negrici, *Antim, Logos și personalitate*, București, Editura Minerva, 1971.

21 cf. Eugen Negrici, *Figura spiritului creator* (...), 1978, p. 31: *Astăzi nu mai punem aceste fenomene de redundanță în seama reacției compensative a celui intimidat de posibila rarefacție a ideii și nici măcar nu insistăm, în chip deosebit, pe acele determinări de epocă, de nivel cultural, de formație și de temperament pe care le invocam pe atunci în explicarea propensiunii lui Antim spre baroc. Credem cu mai multă tărie, azi, în circumstanțele individuale ale momentului de creație, ale raportului cu factorii prohibitivi pe parcursul funcționării gândirii producătoare...*

22 Eugen Negrici, *Figura spiritului creator* (...), 1978, p. 25.

23 Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române I*, București, Editura Minerva, 1990, p. 37; text reluat în idem, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008, p. 49. În continuare citățm din prima ediție.

24 Nicolae Manolescu, *Istoria critică (...), I (...)*, 1990, p. 38.

25 Georges Duby, apud N. Manolescu, op. cit., p. 39.

26 v. Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern, Orizontul imaginii (1550-1800)*, vol I-II, București, Editura Minerva, 1987.

27 E. Negrici, *Figura spiritului creator* (...), 1978, p. 37: *Într-o literatură fără etape constituite, fără garanțiile, dar și constrângerile tradiției, într-o literatură, scriitoricește vorbind, tânără, Antim încearcă – fapt greu de înțeles pentru noi, astăzi – atracția artisticității.*

Antim Ivireanul... este deopotrivă om al sfârșitului de ev mediu, dar și al începutului de ev premodern.

plus, este consecvent unui principiu esențial enunțat mai de mult: „Literatura veche, pentru a fi înțeleasă, trebuie mai întâi iubită”[28].

În acest cadru exegetic contradictoriu, amintim opinia lui Virgil Cândea care scria că secolul al XVII-lea, la noi, aparține „în mai mare măsură epocii moderne decât evului mediu”[29], teză contestată de Nicolae Manolescu și, apoi, Eugen Negrici (în *Iluziile literaturii române*), care accentuează medievalitatea, chiar dacă târzie. Cât privește pe Antim Ivireanul, el este deopotrivă om al sfârșitului de ev mediu, dar și al începutului de ev premodern (prin orizontul său cultural de factura umanismului „târziu”[30] și a „raționalismului ortodox”, specific intelectualilor din sud-estul european)[31]; totodată, întrucât personalitatea lui eclezială și artistică era polivalentă, prin spiritul său disociind curent ale sacrului de cele ale profanului, prin sensibilitatea profundă și lirismul său tumultuos, mitropolitul orator îi prefigurează pe romantici, într-un mod analog aceluia în care Gustave Lanson asocia lirismul amplu desfășurat al lui Bossuet cu acela al romanticilor. Și avem încredințarea că, dacă *Didahiile* antimiene ar fi fost cunoscute (măcar în manuscris) în perioada noastră romantică, Antim ar fi fost adoptat ca afin sau chiar precursor al acesteia.

Analogii poetice de factură romantică

Primul autor care, în epoca romantismului românesc de factură *Biedermeier*[32], îl descoperă și îl prezintă publicului pe Antim Ivireanul este, după cum arată Gabriel Strempel[33], Timotei Cipariu; acesta întocmește, după *Condica Sfântă*, o listă a mitropoliților Ungrovlahiei și se referă succint la originea georgiană și la sfârșitul martiric al lui Antim Ivireanul[34], de unde este de presupus că Eminescu va fi citit lucrarea viitorului academician de la Blaj, „mica Romă”, (în care a descins în prima lui tinerețe), fără să-l intereseze mai mult devreme ce nu-i era consemnată opera literară (de aceea, în *Epigonii*, la 1870, evocând *zilele de aur a scripturilor române*, nu-l menționează și pe Antim). La rândul lui, cărturarul și scriitorul Al.

28 E. Negrici, *Antim, Logos și personalitate* (...), 1971, p. 5.

29 Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 227.

30 v. M. Berza – apud V. Cândea, *op. cit.*, p. 337.

31 v. V. Cândea, *op. cit.*, pp. 225-326; pentru toate acestea, exemple și în vol. Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul – «vistierie de daruri», poem critic în patru părți,* (...), 2000, pp. 41-64 (*Umanistul*).

32 v. Nicolae Manolescu, *op. cit.*, pp. 167-171 (*Cele două romantisme*), îndeosebi pp. 170-171.

33 v. Gabriel Strempel, *Antim Ivireanul*, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 15 și urm.

34 v. Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine românești pentru istoria bisericii române*, Blaj, 1855, p. 226.

I. Odobescu, în anii 1861-1862, îi evoca personalitatea, îndeosebi din perioada petrecută la Mănăstirea Snagov, ca egumen și tipograf. Profesorul I. D. Petrescu, în 1870, elogios, apoi E. Golubinski (profesor de teologie la Moscova), în 1879, lărgesc perspectiva asupra mitropolitului Antim.

Anul 1886 este anul publicării de către bibliotecarul Academiei, Ioan Bianu, a manuscrisului *Didahiilor* (copia făcută de arhimandritul Grigore Deleanu în 1781), având o introducere semnată de către cărturarul și episcopul Mechisedec Ștefănescu, care-l descoperise în același an[35]. Tot acum apare la Cernăuți, sub semnătura lui Ștefan Dinulescu, *Viața și activitatea mitropolitului Țării Românești, Antim Ivireanul (1708-1716)* – o excelentă și entuziastă pledoarie pentru cunoașterea și reabilitarea personalității memorabilului ierarh caterisit înainte de martiriu. Și, tot în 1886, apărea la Paris, o *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthim d'Ivir*, semnată de savantul Emile Picot, care ia în seamă îndeosebi tipăriturile de largă circulație în lumea greacă și arabă ale lui Antim.

... Eminescu era un împătimit scormonitor și cititor al scripturilor românești medievale, din care își va fi nutrit în bună măsură spiritul și creația poetică.

Ne oprim aici cu referințele bibliografice privind receptarea lui Antim și a operei acestuia în timpul vieții lui Mihai Eminescu, „ultimul mare romantic" la noi (pe când romantismul își încheiase epoca) și ne întrebăm, desigur, dacă marele poet și publicist va fi luat act de ele, ca o primă treaptă pentru asimilarea lor creatoare. Puțin probabil, ar fi răspunsul, întrucât publicarea *Didahiilor*, în două ediții succesive (1886 – Melchisedec Ștefănescu, 1887 – Constantin Erbiceanu) s-a produs în perioada convalescenței tot mai grave a lui Mihai Eminescu, perioadă în care, de fapt, mare parte a operei sale fusese scrisă. Pe de altă parte, răspunsul n-ar trebui să fie categoric, întrucât Eminescu era un împătimit scormonitor și cititor al scripturilor românești medievale, din care își va fi nutrit în bună măsură spiritul și creația poetică, după cum a dovedit, într-o lucrare de referință, Rosa del Conte[36]. Ca atare, nu este exclus, deși nu avem nici o mărturie[37], ca el să fi întâlnit și citit, la vreo mănăstire moldoveană (Neamț, de pildă) sau munteană (Căldărușani, posibil), unele copii fragmentare din *Didahiile* antimiene, care să-i fi oferit unele sugestii poetice ori publicistice. (Noi nu excludem posibilitatea unor asemenea fragmente, după cum, în legătură cu perenitatea operei tipografice a lui Antim

35 Pentru problema autentificării copiilor manuscrise în care a fost identificată opera postumă a lui Antim Ivireanul *Didahiile* – v. Gabriel Strempel, *Introducere*, la vol. Antim Ivireanul, *Opere*, București, Editura Minerva, 1972, pp. XLIV-XLVI.

36 v. Rosa del Conte, *Eminescu sau despre Absolut* (...), Cluj, Ed. Dacia , 1990, unde chiar sunt prezentate, în cap. *Eminescu-bibliofil* (pp. 414-433), cărți și manuscrise de lucrări medieval predilect bisericești, cunoscute acestuia ori aparținătoare lui (între ele, nu și *Didahiile*, totuși).

37 Supoziția poate însemna deschiderea unei piste de cercetare, cu sorți de izbândă sau nu, în timp.

în chiar secolul al XVIII-lea, nu excludem – e și dovedită, parțial[38] – retipărirea lucrărilor lui chiar fără a i se menționa numele, fiind caterisit). Pe de altă parte, o seamă de analogii între personalitățile și manifestările în operă ale celor doi autori se pot înțelege și prin unele afinități structurale (la distanță în timp), de care ar fi cazul să nu ne îndoim.

Primul istoric și critic literar ce semnalează o asemenea analogie este Alexandru Piru, care, în *Literatura română veche*, ediția 1962, cu reluare în *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, scria: *Înainte de Eminescu, Antim a numit luna „podoaba nopții" și „stăpâna mării"*[39].

Ion Dumitrescu, în cartea lui despre *Metafora mării în poezia lui Eminescu* (1972) nu ia în seamă metafora „stăpâna mării", care și pentru Eugen Negrici nu este decât o „superstiție de marinar"[40]. În schimb, într-o lucrare cu un circuit redus[41], Mihai Rădulescu, intrând în laboratorul creației eminesciene, relevă, în *Scrisori*, mai întâi, câteva ipostaze metaforice ale lunii, „centrate" pe aceeași idee poetică de „înstăpânire" asupra mării și a nopții: Astfel, în *Scrisoarea III*: „Doamna mărilor și-a nopții"; în *Scrisoarea IV*: „... al lunei disc, stăpânitor de ape"; *Scrisoarea I:* „Lună, tu, stăpâna mării, pe a lumii boltă luneci..."[42] – ceea ce relevă faptul că, odată intuită valoarea ei onto-poetică, metafora respectivă a devenit, în imaginarul poetic al lui Eminescu, generatoare de structuri expresive mobile, cu aceeași funcție semantică. Nu altfel va fi fost și în textele lui Antim, în care imaginea poetică respectivă cunoaște și alte ipostaze expresive, dintre care Mihai Rădulescu citează măcar fraza: „Dumnezeu mai zise să se facă și doi luminători mari, unul spre stăpânirea zilei și altul spre stăpânirea nopții"[43]. Noi înșine, punând în paralel secvența lui Antim, „podoaba nopții, asemănătoare soarelui și stăpână mării"[44] cu aceea a lui Eminescu, mai sus citată, din *Scrisoarea I*, nu putem explica această concordanță printr-un posibil împrumut – la care Mihai Rădulescu face, totuși, aluzie[45]. Întrucât, „la data când s-a publicat prima ediție a *Didahiilor* (1886), trecuseră cinci ani de la publicarea de către Eminescu a *Scrisorii I*, deci, imaginea poetică a lumii ca „stăpâna mării" a putut s-o intuiască singur, considerăm, mai degrabă, că: „Era firesc oarecum ca Eminescu, mare cititor al literaturii române vechi, să fi resuscitat, din resursele arhetipale ale spiritului și imaginarului poetic românesc, o metaforă de asemenea forță expresivă"[46].

Aceasta, cu atât mai mult cu cât exemplul nu este singular. Profesorul Mihai Rădulescu, analizând îndeaproape câteva imagini expresive din *Didahii*, reliefând, de pildă, ambigui-

38 v. Gabriel Strempel în vol., *Antim Ivireanul. Opere* (...), 1972, p. XXVIII, unde se menționează că mitropolitul tiparnic imprimă, în 1713, la Târgoviște, *o nouă ediție a Molitvenicului românesc, tradus de Antim* (și tipărit prima dată, la Râmnic, în 1706), *după care se vor tipări apoi, neschimbate, toate numeroasele ediții ale secolului XVIII*, precum s-a arătat în *Bibliografia românească veche*, vol I, p. 551 și vol. IV, p. 41 și în cercetările pr. prof. Niculae Șerbănescu. Pentru tema perenității operei lui Antim în secolul al XVIII-lea, v. și Ioan St. Lazăr, *Perenitatea tipăriturilor lui Antim Ivireanul în secolul al XVIII-lea*, în vol. *Antimiana*, II, antologie de studii, comunicări și articole editate de Centrul de Studii Medievale și Premoderne „Antim Ivireanul" – Râmnicu Vâlcea, cu binecuvântarea IPS Irineu, Arhiepiscop al Craiovei și Mitropolit al Olteniei, Bacău, Editura Babel, 2013, pp. 498-503.

39 Al. Piru, *Literatura română veche* (...), 1962, p. 285.

40 Eugen Negrici, *Logos și personalitate*, București, Editura pentru literatură, 1971, p. --- ; idem, *Antim Ivireanul* (...), 1997, p. 198.

41 Mihai Rădulescu, *Antim Ivireanul – învățător, scriitor, personaj*, cu un cuvânt înainte de † Irineu Slătineanul, București, Editura Ramida, 1997, p. 36.

42 Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 36.

43 frază citată trunchiat de către Mihai Rădulescu. Corectă este astfel: *La capul cel dintâi al Facerii spune Moisi cum că Dumnezeu au făcut doi luminători mari: unul mai mare și altul mai mic; și pre cel mai mare, adec pre soare, întru stăpânirea zilii, iar pre cel mai mic, adică pre lună, întru stăpânirea nopții.* – cf. Antim Ivireanul, *Opere* (...), 1972, p. 57.

44 apud Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 59.

45 cf. Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 36: *Printre aceste manuscrise ale Sărmanului Dionis (desigur, o ipostază a poetului), care au ajuns se pare în posesia doctorului Gaster, se va fi aflat și câte ceva din scrierile mitropolitului Antim.*

46 Ioan St. Lazăr, *op. cit.*, pp. 122-123.

tatea planurilor terestru și cosmic în care se situează semnificațiile lor sau „tehnica" frecventă a antitezelor (între care o figură stilistică antimiană, numită dihotomic-antinomică[47]), relevă, în fapt, ierarhului orator, virtuți scriitoricești care-l personalizează în arta literară a vremii sale; dar nu numai atât: anume imagini artistice din *Didahii* dobândise conotații romantice ori sunt puse în relație cu texte eminesciene în versuri sau proză. Astfel, pentru admirabila descriere a mării în furtună și a corabiei apostolilor cu Iisus în mijlocul ei, Mihai Rădulescu, după analizele excelente ale lui Nicolae Cartojan sau Eugen Negrici, lărgește perspectiva și conotează că Antim „apucă paleta unui Aivazovski (pictor din școala romantică rusă – n. n.) și construiește o arhitectură acvatică cu proporții gigantice:

Mi să pare ca când aşi vedea înaintea ochilor miei chipul ei, de toate părțile să sufle vânturi mari, să se strângă împrejurul vântului nori grei și deși, toată marea să spumege de mânie și pretutindeni să se înalțe valurile, ca niște munți. Mi se pare că văz corabia ap‹o›st‹o›lilor că o luptă cu multă sălbăticie turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă parte o turbură vînturile; de o parte o rădică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi să pare că văz pre fețele ap‹o›st‹o›lilor zugrăvită, de frică, moartea = unul să se cutremure, altul să se spăimînteze; unul să se turbure, altul să strige și toți cu suspinuri și cu lăcrămi să ţară, cu jurăminte, ajutoriu de la H‹risto›s, ce dormiia…«Doamne, mântuiaște-ne că perim»"[48].

În legătură cu același episod – de sorginte biblică, dar prezentat într-un imaginal poetic ce denotă o experiență personală –, Eugen Negrici relevă imaginilor „cosmic-marine" din textul antimian „o sugestie de baroc, pentru că barocul a exaltat simțul cosmic și a făcut loc naturii stihiale"[49]. Trebuie să observăm, însă, că „simțul cosmic" și „natura stihială" se manifestă deopotrivă și în romantism, unde devin stări onto-existențiale autentice și funciare[50].

Aceeași copleșitoare imagine „cosmic-marină" dobândește mai departe, în didahia antimiană, un sens alegoric, care este tălmăcit ca și didactic de către ierarhul orator interesat să extragă învățăturile substanțiale din parabola biblică:

„Lumea aceasta iaste ca o mare ce să turbură, întru care niciodată n-au oamenii odihnă, nici linişte. Corăbiile între valuri sînt împărățiile, crăiile, domniile și orașele, mulțimea norodului, politiile, supușii, bogații și săracii, cei mari și cei mici, sînt cei ce călătoresc și să află în nevoie.

Vînturile cele mari ce umflă marea sînt nevoile căile ce ne supără totdeauna.

Valurile ce luptă corabiia sînt nenorocirile carele să întâmplă în toate zilele"[51].

Exprimat în felul propriu Ivireanului, acest paralelism alegoric (și didactic) va fi fost, cu siguranță, un topos în tradiția omiletică, din care – dacă nu de la Antim – îl va fi preluat și Mihai Eminescu, înviorându-l expresiv într-o comparație aplicată iureșului armatei române, în *Scrisoarea III* – ceea ce am sesizat noi înșine mai demult[52], remarcând o corespondență inedită între fraza antimiană *Lumea aceasta iaste ca o mare ce se turbură și versul eminescian Ca potop ce prăpădește, ca o mare turburată…*

Revenind la descrierea mării turburate și la tălmăcirea ei alegorică de către însuși Antim,

47 Mihai Rădulescu,*op. cit.*, pp. 23-24.

48 Antim Ivireanul, *Opere* (…), 1972, pp. 156-157.

49 Eugen Negrici, *Antim Ivireanul* (…), 1997, p. 198.

50 *În romantism, natura copleșește pe om și geologia e mai «naturală» decât în realitate* – cf. G. Călinescu, *Impresii asupra literaturii spaniole*, București, Editura pentru Literatura Universală, 1965, p. 22.

51 Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 158.

52 v. Ioan St. Lazăr, *op. cit.*, p. 123.

se poate spune că ea, în modul personal al acestui orator – la care subiectivitatea propriei experienţe este redusă ori atenuată prin intenţia didactică, după cum a remarcat E. Negrici[53] –, ilustrează o metaforă universală *viaţa-mare* sau *marea vieţii*[54]. Antim putea percepe curent metafora „marea vieţii" în slujba funerară a Bisericii[55], înţelesul ei sugerând alegoria; la rândul lui, Eminescu o putea recepta din aceeaşi slujbă sau o putea citi, de pildă, chiar la Schopenhauer[56]. În creaţia eminesciană, mai mulţi cercetători au opinat că această metaforă este ilustrată cel mai expresiv în poezia „*Dintre sute de catarge*, în care refrenul vânturile–valurile/valurile–vânturile este lait-motiv organizator, prin puterea lui de sugestie spre metafora „**viaţa-mare**", cât şi prin structura melodică particulară"[57]. La rândul nostru, am relevat faptul că acelaşi refren, cu eufonia lui specifică în chiar alternanţa celor două cuvinte asociate. Eminescu îl va fi putut prelua creator şi cizela artistic, împropriindu-şi-l, fie din surse folclorice[58], fie chiar din aceeaşi didahie a lui Antim, unde sintaxa are o configuraţie muzicală sugestivă: „Mi să pare că văz corabia ap‹o›st‹o›lilor că o luptă cu multă sălbăticie turburarea mării; de o parte o bat valurile, de altă parte o turbură vânturile; de o parte o rădică spre ceriu, de altă parte o pogoară la iad"[59]. De unde consecinţa: deşi limpiditatea şi muzicalitatea strofelor eminesciene, cu alternanţa cuvintelor din refren sunt rezultatul unui îndelungat travaliu creativ[60], ele par că mai păstrează „ceva din ritmica, eufonia şi rezonanţa semantică pe care (cele două cuvinte din refren-n.n.) le au în contextul originar al prozei lui Antim[61], ca atare – opinam, totuşi – nu mai credem că şi aceste exemple ar proveni dintr-un humus poetic arhetipal; dimpotrivă (...) credem că Eminescu chiar ar fi citit într-un codex miscelaneu unele texte antimiene, copiate, între care, probabil (acel) *Cuvânt de învăţătură la octombrie 26, în ziua Sfântului şi Marelui Mucenic Dimitrie, Izvorâtorului de mir.* Asupra cutremului din care sunt extrase fragmentele (antimiene) de mai sus"[62].

---

53 E. Negrici, *op. cit.*, p. 198.

54 pentru care v. cap. III *Marea metaforă a vieţii* (...), în vol. Ion Dumitrescu, *Metafora mării în poezia lui Eminescu* (...), 1972, pp. 161-182.

55 *Marea vieţii văzând-o-nălţându-se de viforul ispitelor, la limanul Tău cel lin alergând strig către Tine : Scoate din stricăciune viaţa mea, mult Milostive!* – cf. *Panihida, slujbe şi rugăciuni pentru morţi* (...), Iaşi, Editura Mitropoliei Moldovei şi Bucovinei, 2000, p. 32.

56 *Viaţa însăşi este o mare plină de stânci şi vâltori pe care omul le evită cu cea mai mare grijă şi prudenţă, deşi ştie că, chiar atunci când a reuşit să se strecoare printre ele, fiecare pas l-a apropiat de naufragiul cel mai grozav dintre toate, un naufragiu total, inevitabil şi ireparabil, de moarte*...(Schopenhauer) – apud Ion Dumitrescu, *op. cit.*, p. 163.

57 Ion Dumitrescu, *op. cit.*, p. 168.

58 am citat, în acest sens, un text folcloric din culegerea lui Miron Pompiliu, prieten al lui Eminescu – v. Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul – orator creştin*, Râmnicu Vâlcea, Editura „Conphys", Opere (...), 1972, p. 180.

59 Antim Ivireanul, *Opere* (...), 1972, p. 157.

60 v. Ion Dumitrescu, *op. cit.*, p. 167-168 – unde citează analiza variantelor, operată de Perpessicius (în vol. V) şi de C. Botez (1993).

61 Ioan St. Lazăr, *Sfântul Antim Ivireanul – «vistierie de daruri»* (...), 2000, p. 125.

62 *Ibidem.*

Aşadar, să reascultăm, analoge, eufoniile:

La Antim	La Eminescu
„...de o parte o bat valurile;	*Dintre sute de catarge*
de altă parte o turbură vânturile..."	*Care lasă malurile,*
***Vânturile** cele mari ce umflă*	*Câte oare le vor sparge*
marea	*Vânturile, valurile?*
sînt nevoile cele/ ce ne supără	
totdeauna	*Dintre păsări călătoare*
***Valurile** ce luptă corabia sunt*	*Ce străbat pământurile,*
nenorocirile care să întâmplă	*Câte-o să le-nece oare*
în toate zilele..."	*Valurile, vânturile!*

Şi, pentru că strofele poeziei au în continuare acelaşi refren (cu variaţia schimbării termenilor între ei), putem conchide că, în timp ce Antim reuşeşte, ocazional, prin ingeniozitate, o figură de stil memorabilă, Eminescu, cu un orizont literar universal şi cu un exerciţiu literar de maestru, duce această figură de stil la ultimele consecinţe estetice.

Trecând acum către domeniul altei analogii, observăm că apetenţa lui Antim pentru viziunea cosmică se relevă nu doar din registrul *marin*, ci şi, cu atât mai interesant, din chiar cel astral, atât în orizontul demiurgic, cât şi în cel eschatologic. Se poate spune că, pentru nivelul de atunci al literaturii române, amplele pasaje antimiene despre soare şi binefacerile lui sau despre lună ca luminător ceresc al nopţii sunt antologice. Un prim exemplu frapant este, la Antim, al unei nopţi ca dinainte de începutul lumii: „...după ce au ascuns soarele toate razele lui şi s-au stins de tot lumina zilei între întunericul nopţii şi când ceriul, de osteneală, au fost închis spre somn toţi ochii lui, atâta cât nici luna nu priveghiia, nici una din stelele cele mai mici avea deschise tâmplele lor cele de argint..."[63].

„Din acest întuneric total – comentează Mihai Rădulescu – în care soarele doarme ca un gigant luând cu sine, în somnu-i, întreaga existenţă, nu ne mai pătrunde nicio iluzie a vieţii"[64], iar pe noi ne duce sugestia către versuri eminesciene din *Scrisoarea I*:

„Căci era un întuneric ca o mare fără-o rază,
Dar nici de văzut nu fuse şi nici ochi care s-o vază.
Umbra celor nefăcute nu-ncepuse-a se desface
Şi în sine împăcată stăpânea eterna pace!..."
Din care irumpe generatrice lumina:

– la Eminescu: „Dar deodată-un punct se mişcă... cel dintâi şi singur iată-l..."

63 Antim Ivireanul, *Opere* (...), 1972, p. 52.

64 Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 30.

– iar la Antim: „Cine au văzut vreodinioară între zidiri atâta dragoste câtă iaste acéia ce arată soarele spre pământ, că deși iaste luminătoriu mare al cerului și împărat al tuturor stelelor, iar lăsînd celialalte stihii, îndrăgește și iubește mai mult pre smeritul acesta de pământ și spre dânsul are înclinată toată pofta lui, pre dînsul luminează cu razele sale, pre dînsul împodobește cu de toate félurile de copaci, pre dînsul îmbogățește cu rodurile, pre dînsul hrănește cu lucrurile sale…”[65].

Desigur, orientat spre planeta umanității, tabloul antimian al răsăritului cosmic nu este nici măcar analog genezei cosmice din viziunea eminesciană, totuși nu putem ignora posibila analogie a nopții terestre din textul lui Antim cu întunericul dintâi din poemul lui Eminescu, ambele survenind dintr-un imaginar anamnezic[66], credem noi, analog, în care Antim pare a-i fi lui Eminescu un necunoscut (?) precursor. Așa cum și Mihai Rădulescu remarcă: „În citatele ivirene precedente (cele privind tema aștrilor, asupra căreia noi nu mai insistăm, aici – n.n.), am întâlnit, ici și acolo, câteva sintagme care trimit sufletul, fără vrere, către universul eminescian”[67].

Nu-i mai puțin adevărat că, precum în vasele comunicante, există și un circuit (interpretativ) în sens invers: dinspre textul eminescian spre universul antimian. Astfel, celebrul vers din *Scrisoarea I* „La-nceput, pe când ființă nu era, nici neființă…” – vers interpretat în atâtea rânduri prin prisma genezei indiene/brahmanice sau grecești/heraclitice – ne trimite, în memoria culturală, și la Antim, cel ce își începe originala lucrare *Chipurile Vechiului și Noului Testament* cu versurile stângace, dar concise și clare în conținut:

Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din neființă
Și în ființă le-au adus cu multă biruință[68].

Invocând analogia, Mihai Rădulescu afirmă că această antiteză, ca și splendidul și rarul «neființă» în sine, nu sunt ale niciunei alte limbi ci ale românei bisericești și Antim Ivireanul le-a impus valoarea[69], iar Eminescu – dacă admitem (firesc!) teza Rosei del Conte că el datorează cel mai mult tradiției literaturii vechi românești, preponderent religioase – le-a consacrat în planul onto-poetic și cel filosofic.

În finalul acestui demers comparatist între două opere scrise la distanță de peste 150 de ani – respectiv, *Didahiile* lui Antim Ivireanul și poezia lui Mihai Eminescu –, întrebările subiacente și-au aflat doar parțial răspunsurile. Astfel:

65 Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 211.

66 v. Valeriu Filimon, *Poetica imaginarului românesc* București, Editura Paco, 2001, pp. 106-108 (*anamnesis*-ul ca funcție a imaginarului).

67 Mihai Rădulescu, *op. cit.*, p. 35.

68 Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 241.

69 Mihai Rădulescu, *op. cit.*, pp. 37-38.

1. În pofida apropierilor identificate, nu am putut identifica un document cert din care să rezulte că Eminescu ar fi citit, măcar fragmentar manuscrisul *Didahiilor* antimiene; totuși, supozițiile în acest sens, ivite datorită analogiilor, deschid piste de cercetare ce pot anima un progres;

2. În lipsa confirmării unui împrumut eminescian cu fireasca prelucrare creativă, analogiile poetice reliefate se pot datora, întâi de toate, unui imaginar poetic analog, contiguu culturii bisericești asimilate profund de către fiecare din cei doi autori; dar, pentru ca explicația aceasta să fie pertinentă, este necesară punerea în evidență, prin cercetare, a unui tablou ca și complet al culturii bisericești a celor doi autori, precum și a elementelor comune;

3. Analogiile reliefate se pot datora și unor particularități biografice și trăsături psihologice analoge ale celor doi autori, cunoscând că, prin temperament și atitudini, au putut fi înrudiți: o existență tensionată în contexte geo-istorice nefavorabile, un temperament coleric și, mai ales, o conștiință a responsabilității față de ideal/Dumnezeu, care-i face să iasă în arena publică și să lupte ca s-o orienteze pozitiv, cu abnegație și sacrificiu; pentru toate acestea, este de dorit o cercetare aplicată și aprofundată.

4. Decelarea unei fibre romantice în scrisul și, de aici, în personalitatea Sfântului Antim Ivireanul este conformă cu principiile moderne de psihologie a artei și confirmă teza privind pluridimensionalitatea persoanei, care, în condiții geo-istorice, antropologic-biografice sau social-culturale anume, actualizează dimensiuni până atunci potențiale, latente; în cazul mitropolitului artist am reliefat, ca atare, imaginarul poetic gigantesc, „cosmic-marin" și „cosmic-astral", imaginar deversat, însă, din lipsa experienței estetice, în alegorie didactică sau în figura stilistică de gândire „dihotomic-antonimică", din care se dezvoltă preponderent spiritul antitetic al discursului; dar mai ales patosul acestuia, într-un ambitus total, polarizant, ieșind din cadrul baroc (al creației în criză) și devenind izomorf cu acela onto-poetic al romanticilor. Această tranzacție dinspre baroc spre romantism în însăși firea și scrisul Ivireanului poate explica înrudirea „la distanță" a lui Antim cu Eminescu, marcată prin reflexele poetice identificate în creația eminesciană, în care secvențele antimiene, configurate oarecum întâmplător sub zodia „noviciatului artistic", au fost preluate (conștient sau nu) din arealul literaturii noastre vechi bisericești (Gabriel Strempel menționează nouă copii manuscrise ale *Didahiilor*, circulând în mediul eclezial) și topite în laboratorul experienței artistice a geniului eminescian.

5. Mizând pe înrudirea „la distanță" dintre Antim și Eminescu, am putea spune că discursul critic antimian bazat pe antiteză își află reflexe de esență atitudinală în publicistica eminesciană, marele poet și gazetar întâlnindu-se cu mitropolitul predicator pe aceeași dimensiune a patosului critic la adresa unei conjuncturi geo-istorice neavenite și unei societăți în devenire negativă față de spiritul idealist al fiecăruia din ei; totodată – e bine de spus! – acel patos critic era în numele patosului iubirii de neam și țară până la sacrificiu, iar, pe această dimensiune, cu nimeni altul dintre cei dinainte nu se putea întâlni mai empatic Eminescu decât cu Antim, până la destinul martiric comun. Despre acestea toate, noi înșine năzuim a scrie într-un context ulterior.